

तराळ अंतराळ आणि आंबेडकरी विचारधारा सामाजिक प्रभावाचा अभ्यास

डॉ. भूषण प्रदीपकुमार देशमुख

मराठी विभाग

डॉ. गोपाळराव खेडकर महाविद्यालय गाडेगाव (तेल्हारा)

मो.- ८२०८४०६४५२

Abstract (सारांश):

'तराळ-अंतराळातील आंबेडकरी सामाजिक विचारांचा प्रभाव' हा अभ्यास शंकरराव खरात यांच्या आत्मचरित्रातील परिवर्तनशील, संघर्षमय आणि प्रबोधनकारी प्रवासाचे सूक्ष्म विश्लेषण करतो. दलित आत्मचरित्रांच्या परंपरेत 'तराळ-अंतराळ' हे आत्मकथन फक्त लेखकाच्या वैयक्तिक जीवनाचा आलेख नसून, एका संपूर्ण समाजाच्या सामाजिक, मानसिक आणि वैचारिक उन्नतीचा दस्तऐवज ठरतो. या आत्मचरित्रात आंबेडकरी चळवळीचा प्रभाव स्पष्ट दिसतो — शिक्षण, समता, स्वाभिमान, आणि धर्मांतर या मूलभूत मूल्यांद्वारे समाजपरिवर्तनाचे सूत्र लेखक मांडतो. समता सैनिक दल, मृतमांस बहिष्कार, शिक्षणाचे महत्त्व आणि धर्मांतराची प्रेरणा या घटनांमधून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रभाव अधोरेखित होतो. खरातांच्या जीवनप्रवासात 'तराळकी'तून 'अंतराळा'कडे झालेला प्रवास हा दलित समाजाच्या उन्नतीचे प्रतीक आहे. हे आत्मचरित्र केवळ एका व्यक्तीचे आत्मकथन न राहता दलित समाजाच्या जागृतीचे सशक्त उदाहरण ठरते.

Keywords (मुख्य संकल्पना): दलित आत्मचरित्र, तराळ-अंतराळ, शंकरराव खरात, आंबेडकरी विचार, सामाजिक परिवर्तन, समता सैनिक दल, धर्मांतर, शिक्षणाची प्रेरणा, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, दलित स्वकथन.

प्रास्ताविक :

दलित आत्मचरित्रे दलित स्व-कथनांच्या मानाने अतिशय अल्प आहेत. त्यात 'माझे क्रीडाजीवन' - विठ्ठल बाबाजी पालवणकर, 'अगा जे कल्पिले नाही' - स.ना. सूर्यवंशी. 'तराळ अंतराळ' शंकरराव खरात 'माझ्या जन्माची चित्तरकथा'- शांताबाई कांबळे, व 'कथा माझ्या जन्माची' नामदेव व्हटकर यांचा समावेश होतो. त्यापैकी 'तराळ-अंतराळ', ह्या दलित आत्मचरित्रावरील आंबेडकरी सामाजिक विचारांचा प्रभाव येथे शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. म्हणून सर्वप्रथम आत्मचरित्राची संकल्पना स्पष्ट करणे संयुक्तिक ठरते.

'आत्मचरित्र' संकल्पना

खालीलप्रमाणे आत्मचरित्राच्या संकल्पनेबाबत प्रा. कुमुद पावडे व डॉ. आरती कुसरे-कुलकर्णी यांनी केलेले विवेचन

आत्मचरित्राबद्दल 'अंतःस्फोट' ह्या स्व-कथनाच्या दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत कुमुद पावडे म्हणतात, 'आत्मचरित्रात लेखक स्वतःच्या चुकांचे देखील समर्थन करण्याचा प्रयत्न करतो. तसेच अथपासून इतिपर्यंत, जन्मापासून मरणाच्या उंबरठ्यात पोहोचेपर्यंतच्या कालखंडातील कर्तृत्वातील यशापयशाचा आलेख देण्याचा प्रयत्न करतो.'

त्याचप्रमाणे आत्मचरित्राची प्रा. सौ. कुलकर्णींनी केलेली व्याख्या खालीलप्रमाणे.

"आत्मचरित्रात आत्मशोध हा महत्वाचा असतो. गतजीवनाचा आलेख तटस्थपणे काढणे म्हणजे आत्मचरित्र होय. व्यक्तिच्या परिस्थितीपेक्षा अथवा निरपेक्ष कृती उक्तींचे व प्रतिक्रियांचे चित्रण म्हणजे आत्मचरित्र होय. लेखकाचे अनुभव व ते घेणारे व्यक्तिमत्व आत्मचरित्रात साकार व्हावे अशी अपेक्षा असते. एका अर्थाने स्वतःच्या जीवनाची स्वतःच लिहिलेली कहाणी म्हणजे खऱ्या अर्थाने आत्मचरित्र होय."

उपरोक्त आत्मचरित्राच्या संकल्पनेबाबतच्या विवेचनाचा विचार करता खालील निष्कर्ष हाती लागतात.

१. आत्मचरित्र म्हणजे स्वतःच्या जन्मापासून मरणाच्या उंबरठ्यापर्यंत स्वतःच्या जीवनाची स्वतःच लिहिलेली कहाणी म्हणजे आत्मचरित्र होय.

२. गतजीवनाच्या यशापशाचा मृत्युच्या उंबरठ्यापर्यंत काढलेला आलेख म्हणजे आत्मचरित्र होय.

३. मरणाच्या उंबरठ्यापर्यंत गेल्यानंतर स्वतःच्या जीवनाचे परिस्थितीसापेक्ष अथवा निरपेक्ष कृतीउक्तींचे व प्रतिक्रियांचे सिंहालोकन शब्दांकीत करणे म्हणजे आत्मचरित्र होय.

त्या अनुषंगाने आंबेडकरी सामाजिक विचारांचा प्रभावाचा शोध घेणे उचित ठरते.

तराळ-अंतराळातील आंबेडकरी सामाजिक विचारांचा प्रभाव :

शंकरराव खरात हे दलित साहित्याच्या उगमापासून लिहित असलेले दलित लेखक, कथाकार, कादंबरीकार. वैचारिक लेखक म्हणून खरात प्रसिद्ध आहेत. दलित साहित्याच्या तिसऱ्या पिढीत दलित स्व-कथनाची लाट आली त्यातही त्यांनी 'तराळ-अंतराळ' नावाचं दलित आत्मचरित्र लिहिलं आहे.

हे दलित आत्मचरित्र १९७६-७७ साली लिहून पूर्ण झाले होते. तराळकीच्या जीवनापासून मराठवाडा विद्यापीठाचे कुलगुरू होईपर्यंतचा जीवनप्रवास तेथे चित्तरला आहे. ती त्यांच्या जीवनाची कथा आहे, तशी अस्पृश्य समाजाचीही कथा आहे. तो बाबासाहेब आंबेडकरांच्या समाजसुधारणांचा काळ होता. कारण शंकरराव खरातांचे हे आत्मचरित्र त्यांच्या गतआयुष्याचे सिंहावलोकन आहे. त्यात दुःख, दैन्य, वेतनेबरोबरच परिवर्तने टीपलेली आहेत.

त्याविषयी शंकरराव खरात प्रस्तुत ग्रंथाच्या मनोगतात म्हणतात, "तराळ अंतराळ ही माझी आत्मकथा. वास्तविक ही माझ्या जीवनाची कथा आहे. पण त्याचबरोबर ही एक झगडोरी ऑफ अनटचेबलफ आहे. माझ्याबरोबर माझ्या समाजाची कथा आहे. एका व्यक्तीचा, एका समाजाच्या गावच्या मानसिक, वैचारिक व सामाजिक जीवनात घडत आलेल्या-चाललेल्या विकासाची ही कथा आहे. आता पहाट झाली आहे पण सूर्य कधी उगवणार---? हे अजूनही दिसत नाही. त्याचं उत्तर अग्निदिव्यातून वाटचाल करून मिळणार आहे."

शंकररावांच्या गावी तेथील अस्पृश्य मंडळीत बाबासाहेबांच्या चळवळीचे वारेवाहू लागलेले दिसतात. दलितांना माणुसकीचे हक्क मिळवून देण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मुंबईत समता सैनिक दलाची स्थापना केली होती. त्यातील एक भीमसैनिक हा खरातांच्या गावचा असतो. तो त्या चळवळीचं लोन आटपाडीला आणतो. आणि परिवर्तनाला सुरुवात होते. त्या मोर्किंदा नामक भीमसैनिकाचा आणि आटपाडीच्या दलित तरुणांचा संवाद मोठा बोलका आहे. खरात वर्णन करतात, "मोर्किंदा म्हणाला," हे खरं आहे. पण बाबासाहेबांनी जो मार्ग दावलाय त्यानंच आपल्याला खरी माणुसकी मिळणार आहे. याचा मात्र पक्का विचार करा. आता आमच्या मुंबईत तर आमाला बाबासाहेबांशिवाय दुसरं काय दिसत नाही."

'ते. आता तुमच्याकडं बघितल्यावर आमाला कळलंच की!'

आसं सुताराचा संबा म्हणताच मध्ये मुंबईवाला मका बोलला, 'आम्ही आता बाबासाहेबांच्या समता सैनिक दलात असतो. आमचा हा ड्रेस समता सैनिकाचा आहे. आम्ही आता स्व-संरक्षणासाठी लाठीकाठी, बोथाटी ढाल-पट्ट्यांचेही मास्तर कडून शिक्षण घेतो. आपला जीव आपणच वाचवला पाहिजे. आपण समता सैनिकांचं शिक्षण घेतलं तर आपल्याकडं वाकड्या नजरेनं कुणी बघणार नाही. याचा काय तुम्ही विचार करा.'

परिवर्तनाचा विचार पेरतांना कर्मठांकडून आपला बचाव व्हावा व त्यांना वठणीवर आणता यावे ह्यासाठी समता सैनिक दलात शिक्षण दिले जाते. आपल्यावर अन्याय करणाऱ्याला वठणीवर आणणे हा अहिंसेचाच भाग होता. त्यामुळे परिवर्तनवादी चळवळीला बाधा येणार नव्हती. मुंबईला परत गेल्यानंतर मोकिंदा आणि मका हे भीमसैनिक दर आठवडय़ांसाठी 'जनता' साप्ताहिक सुरू करतात. त्या साप्ताहिकातील भाषणांचे प्रकट वाचन खरात करू लागतात. सर्व दलित मन लावून ऐकू लागतात. त्यांच्या अंतर्दुःखी हळूहळू परिवर्तन होत जाते. 'जनता' साप्ताहिकाचे अंकच त्यांचे धार्मिक ग्रंथ बनतात. त्यावेळी खरात मराठी पाचवीत असतात. दलितांच्या चावडीवरील देवांच्या फोटोऐवजी पाच बाय पाच फुटाचे बाबासाहेबांचे तैलचित्र काढले जाते.

आता बाबासाहेबांच्या चळवळीला धार आलेली असते. मृत मांस न खाण्याचा निर्णय जाहीर केला जातो. जे पास-सहा घरे मांस खाणे सुरूच ठेवतात त्यांना वाळीत टाकून वठणीवर आणले जाते. चावडीच्या बाहेरील दगडी भिंतीवर मोठा बोर्ड रंगवला जातो. हा मृतमांसावर टाकलेला बहिष्कार अतिशय क्रांतीकारी असतो. त्यामुळे गावातील लोकांची झोपच उडते. त्यांच्या हजारो पिढ्यांसाठी धक्के देणारा हा निर्णय असतो. परिवर्तन हे असंच धक्के देणारं असतं. हा रूढीवाद्यांना छेद देणारा धक्का गावातील सवर्णांना सहन होत नाही. ते दलितांना त्याचा जाब विचारतात. संबा म्हणतो, "आता मेलेलं जनावर ओढायचं नाय असा म्हारांनी ठराव पास केलाय !"

मृत मांसावर बहिष्कार म्हणजे मेलेली ढोर ओढण्यावर बहिष्कार. हा शतकानुशतकाच्या गुलामीला छेद होय. प्रस्थापितांना आणि शोषकांना हादरा देण्याचा हा भीमपराक्रम आंबेडकरी चळवळीची अभूतपूर्व भेट आहे. ह्याठिकाणी दलितांना जनता पत्राद्वारे स्वातंत्र्य, समता, बंधुतेची जाणीव झालेली आहे. म्हणून हा देश जसा सवर्णांचा आहे तसा दलितांचाही आहे. ही जाणीव आंबेडकरी प्रेरणेने त्यांना दिलेली आहे. त्यांना आपल्या माणुसकीच्या हक्कांची जाणीव झालेली आहे. त्यांना ताठ मानेनं जगायचं आहे हा निर्धार येथे दिसतो. मनुष्याचं जीणं जगण्यासाठी बाबासाहेबांच्या धर्मातराच्या घोषणेनं मरीबा पोतराज आपले वाढलेले केस कापून

टाकतो. त्या लोकांनी वतनी कामांतून मुक्तता करून घेतलेली असते. तराळकी ही गुलामी असते. हे त्यांना चांगलेच कळून चुकते. वतनी कामं ते नाकारतात. मजनताफ पत्र वाचून खरातांना शिक्षणाचं महत्व कळतं. चावडीवर भजनं म्हणणं बंद होतं. टाळ, पखवाज भिंतीला टांगलेले असतात. पखवाज मुंडा झालेला असतो. रामविजय ग्रंथ चावडीवर दिसत नाही. जनता पत्राचे अंक मात्र फायलीत दिसतात. त्याच मार्गाचा हा अवलंब आहे असे दिसते. धर्मातराच्या घोषणेमुळे दलितांनी हा मार्ग बदलवलेला दिसतो. शंकरराव खरात बाबासाहेबांच्या शैक्षणिक मंत्राने प्रभावीत झालेला तरुण आहे. त्यांचे शिक्षण पुरे झाले आता नोकरी लागून आई-वडिलांना जगवावं असा सल्ला एक दलित (पंडा) शंकररावांना देतो. तेव्हा शंकरराव त्याला म्हणतात. "हे खरं! पण मला पुढचं शिक्षण घेण्याची इच्छा आहे .."

आपणही उच्च शिक्षण घेऊन बाबासाहेबांसारखं मोठं बनावं, बहुजन समाजाची सेवा करावी अशी प्रेरणा त्यांना बाबासाहेबांपासूनच मिळते. उपरोक्त उद्गारातून खरातांना बाबासाहेबांपासून प्रेरणा मिळाल्याचे समजते. त्यातून शंकरराव खरात बी.ए.एल.एल.बी. होतात. ते आईला म्हसोबाची यात्रा करू देत नाहीत. धर्मांतरानंतर देवहान्यातील देवांना जलसमाधी दिली जाते. शंकरराव खरात बहुजन समाजासाठी कार्य करू लागतात. त्यांची जिल्हा परिषदेच्या नोकरभरती कमिटीवर नियुक्ती होते. तेव्हा गावातील सवर्णांच्या मुलांनाही ते नोकरीला लावतात. शंकरराव खरात मराठवाडा औरंगाबाद येथे कुलगुरु होतात. तेव्हा तराळकीतून ते अंतराळात पोहचलेले असतात. धुळीतून हे अंतराळात उड्डान असते. आंबेडकरी विचारांचा वारसा घेऊन बाबासाहेबांचं स्वप्न साकार करणारा हा दलित लेखक आहे.

बाबासाहेब म्हणाले होते, "मला गरीब, हीन, दीन अस्पृश्यांचा दर्जा एवढा वाढवायचा आहे की, त्यांच्यापैकी प्रत्येकजण पतियाळा आणि हैद्राबाद सारख्या संस्थानचे राज्यकर्ते होऊ शकतील."

बाबासाहेबांचे हे उद्गार खरातांनी सार्थ करून दाखविले. वडिलांच्या गैरहजेरीत तराळकी करणारा हा तराळचा मुलगा शिक्षण घेऊन कुलगुरुचे मोठे पद मिळवून, अंतराळात पोहोचतो. ही कविता अत्याद्भुत परिवर्तनीय घटना आहे असे मला वाटते. सामाजिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रात हे परिवर्तन निश्चीतच उल्लेखनीय आहे."

संदर्भग्रंथ -

- १) कुसरे-कुलकर्णी आरती : दलित स्वकथने साहित्यरूप
- २) पावडे कुमुद : अंतःस्फोट
- ३) खरात शंकरराव : तराळ-अंतराळ
- ४) आंबेडकर भी.रा. : माझी आत्मकथा